بررسی ماهیت مسائل اخلاقی پژوهش در فضای مجازی

علیرضا ثقه‌الاسلامی*

گروه فلسفه علم، دانشکده فلسفه و الهیات ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران

چکیده

زمینه: گسترش استفاده از اینترنت به عنوان یک آزمایشگاه تحقیقاتی جهان‌گستر و رسانه‌ای در خدمت فعالیتهای پژوهشی، موجب پیدایش موضوعات و مسائل اخلاقی و حقوقی نوظهور و متعددی گردیده است. این مقاله در نظر دارد به‌طور خاص ماهیت چنین مشکلات و مسائلی را که بعضا مسائلی گشوده می‌باشند، تبیین و تصریح نماید که شناخت و بررسی ماهیت آنها را مقدم بر هر راهکار عملی می‌پندارد.

روش کار: ابتدا اخلاق پژوهش به عنوان زیرمجموعه‌ای از اخلاق کاربردی و نیز شاخه‌ای از اخلاق حرفه‌ای معرفی می‌شود، سپس ورود به قلمروی مجازی به منزله ظهور رویکرد نوینی به فعالیتهای پژوهشی مطرح شده و اخلاق پژوهش در پرتو این قلمروی نوین بررسی می‌گردد. در ادامه به طرح پیامدهای اجتماعی ناشی از فناوری اطلاعات و ارتباطات و تأثیر آنها بر اخلاق پژوهش در فضای مجازی پرداخته می‌شود. سپس چهار اصل شاخص در هدایت اخلاقی پژوهشها به‌طور کلی معرفی می‌شوند؛ خودمختاری، بخشش، انصاف و مالکیت معنوی. در ادامه، با مقایسه میان مسائل اخلاق پژوهش در جهان مادّی و جهان مجازی، به‌طور مشروح به برخی از موضوعات و مسائل اخلاقی در پژوهشهای مجازی پرداخته می‌شود.

نتیجه‌گیری: هدایت اخلاقی و به‌کارگیری اصول حمایت از افراد و موضوعات انسانی در پژوهشهای مجازی پیچیدگی‌های خاص خود را دارد؛ بر این اساس و در پایان به برخی از این مشکلات اخلاقیِ مشخص و متمایز، اشاره می‌شود که عبارتند از: به مخاطره افتادن حریم شخصی و محرمانگی، عدم شناسایی هویتها به‌سبب استفاده از هویت‌های مستعار، دریافت رضایت آگاهانه توسط محققان، تعیین رهنمودهای اخلاقی جهان‌شمول، تأثیر شکاف رقومی، و تأثیر عدم تماس چهره به چهره بر پژوهش مجازی.

کلید واژه‌ها: *اخلاق پژوهش مجازی، حریم خصوصی، رضایت آگاهانه، مالکیت معنوی، محرمانگی*

سرآغاز

اخلاق پژوهش از جهان مادّی تا جهان مجازی

«اخلاق در پژوهش» یا به اختصار «اخلاق پژوهش»[1] را می‌توان یکی از زیرمجموعه‌های اخلاق کاربردی برشمرد. اخلاق کاربردی، یکی از شاخه‌های فلسفه اخلاق و یک حوزه مطالعاتی میان‌رشته‌ای است که به بررسی پیوند علوم و فنون و مسائل اخلاقی نوظهور در جهان درهم پیچیده‌ی نوین می‌پردازد و تأثیر افعال آدمی را در زندگی انسانها و موجودات دیگر در مواجهه با طبیعت مورد توجه قرار می‌دهد. «پیدایش اخلاق کاربردی، بیش از این که به مباحث انتزاعی درباره معنای مفاهیم اخلاقی، معرفت‌شناسی اخلاق و جنبه‌های وجودشناختی آن بازگردد، به مسائل نوظهوری وابسته است که در قلمرو علم، فناوری و قدرت انسانی شکل می‌گیرند» (۱).

* نویسنده مسؤول، نشانی الکترونیکی: aseghatoleslami@yahoo.com

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

هم‌چنین، اخلاق پژوهش را می‌توان به عنوان شاخه‌ای از اخلاق حرفه‌ای در نظر گرفت. از آن‌جا که محققان با تولیدات علمی، اختراعات و اکتشافات در محیط پیرامون خود دخل و تصرف می‌نمایند، آشنایی آنان با اصول اخلاقی مطرح در پژوهش‌های مربوط ضروری به‌نظر می‌رسد. در این خصوص «اخلاق پژوهش به عنوان شاخه‌ای از اخلاق حرفه‌ای سعی دارد به بررسی مسائل اخلاقی در امر پژوهش بپردازد و در این زمینه، به اصولی اخلاقی اشاره دارد که پژوهش را از ابتدا تا پایان و سپس در مراحل انتشار نتایج و پس از آن هدایت می‌کند» (۲). بنابراین، اخلاق پژوهش به منزله تلاقی دو قلمرو اخلاق کاربردی و اخلاق حرفه‌ای است که امکان و شرایط رعایت قواعد و اصول اخلاقی در پژوهشهای نظری و عملی را بررسی می‌نماید. امروزه، اخلاق پژوهش به این دلیل دارای اهمیت است که تفکیک نظر و عمل و به‌دنبال آن، تفکیک پژوهش نظری و پژوهش عملی، کاری بسیار دشوار است. «پژوهشهای نظری در حوزه‌های مختلف معرفت بشری نظیر علوم تجربی، علوم فنی و مهندسی و حتی علوم انسانی، چنان گستره و عمقی یافته است که به نحو شگفت‌آوری بر رفتارِ فرد فرد انسانها، نهادهای اجتماعی و جوامع تأثیر می‌گذارد» (۱). موضوعات اخلاقی متعددی بر فرایندها و فعالیتهای پژوهشی، از آغاز تا انجام و انتشار نتایج آن، قابل طرح است از مهمترین آنها می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود. رضایت آگاهانه: از آن‌جا که در پژوهشهای وابسته به موضوعات و افراد انسانی لازم است اشخاص، برخی اطلاعات خود را در اختیار محقق قرار دهند و این اطلاعات اغلب بسیار خصوصی و شخصی است، از این‌رو دریافت اطلاعات مذکور بایستی با رضایت آگاهانه مشارکت‌کنندگان در پژوهش باشد. حریم خصوصی: هر شخص، اطلاعات مربوط به خود را نزد خویش دارد که مایل نیست دیگران از آن مطلع شوند، این مهم بایستی یکی از دغدغه‌های محققان در تمامی فرایند انجام پژوهش باشد. ناشناختگی: به این معنا است که محقق و افرادی که فرایند و نتایج پژوهشی را بررسی می‌کنند، راهی برای شناسایی افراد مشارکت‌کننده در تحقیق نداشته باشند. محرمانگی: اگر ناشناختگی همه‌جا میسر نباشد، محرمانگی را می‌توان تأمین کرد، بدین معنا که محقق هویت پاسخ‌دهندگان را می‌داند اما متعهد می‌شود هرگز آنان را فاش نکند. آسیب نرساندن: تعهدی است در برابر مشارکت‌کنندگان که به‌علت همکاری در انجام تحقیق، صدمه‌ای به آنان وارد نشود. صداقت: اخلاق پژوهش ایجاب می‌کند که پژوهشگر در ارائه صادقانه نتایج، توزیع و اشاعه آن به جامعه پژوهشی کوشا باشد. همگانی بودن: محقق باید نتایج پژوهشی خود را در اختیار جامعه قرار دهد تا دستاوردها و نتایج علمی او در فضایی نقادانه، اثبات یا ابطال شود و به پیشرفت دانش کمک نماید (۲).

در دهه ۱۹۹۰ ظهور اینترنت و شبکه جهانی وب به آگاهی بیشتر درباره عواقب اخلاقی و اجتماعی رایانه‌ها و ارتباطات میان محققان منجر شد، چرا که گسترش و نفوذ رایانه‌ها در حیطه‌های فردی و اجتماعی فزونی یافته بود. در این دهه اتصال به شبکه آسانتر و رایجتر شد و مفهوم دنیای مجازی توجه عموم را به‌خود جلب نمود. فناوریهای اطلاعاتی و ارتباطی از محورهای اصلی پژوهش به حساب آمدند، آن‌چنان که دانشمندان و محققان را در انجام پژوهش‌های بنیادی و کاربردی توانمند نمودند، همکاری‌های علمی را در سطح بین‌المللی ایجاد کردند، تجربیات را انتقال داده و داده‌ها را سازماندهی نمودند، فعالیتهای آزمایشگاهی را هماهنگ ساخته و یافته‌های به‌دست‌آمده را به متخصصان و عموم مردم عرضه کردند. این قلمروی مجازی نه تنها خود محصول پیشرفت علم بود بلکه در شکل‌دهی برنامه‌ها و فعالیتهای پژوهشی و تحقیقاتی و تعیین مسیرهای آتی آن نیز عاملی بنیادی به‌شمار می‌رفت (۳).

امروزه پژوهشگران از اینترنت و شبکه جهانی وب به این دلیل در پژوهشهای خود بهره می‌برند که آن را به مثابه ابزاری برای کاهش تنگناهای زمانی و مکانی به‌کار می‌گیرند. استفاده از این رسانه به محققان اجازه می‌دهد تا از طریق آن با شرکت‌کنندگانی از قاره‌ها، کشورها، شهرها و مراکز تحقیقاتی و دانشکده‌های مختلف با فاصله‌های مکانی بسیار زیاد ارتباط برقرار نمایند. هم‌چنین اینترنت، مشارکت افرادی را تسهیل می‌کند که بدون استفاده از این ابزار به دلایلی از قبیل معلولیت، آبروداری، فشارهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی و یا تفاوتهای زبانی و ارتباطی، تماس با آنان امکان‌پذیر نبوده یا به سختی چنین امکانی فراهم می‌گردد (۴).

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

فناوریهای اطلاعاتی و ارتباطی باعث افزایش دسترس‌پذیری به دانش جهانی شد. قلمرو مجازی، فرصتهای جدیدی را برای تعامل دانشمندان و محققان کشورهای پیشرفته و در حال توسعه پدید آورد. از این‌رو، اطمینان از دستیابی برابر به دانش و تجهیزات نرم‌افزاری برای ورود به قلمرو مجازی و سپس تجزیه، تحلیل و اشاعه اطلاعات، امری ضروری به‌نظر می‌رسید. فراهم کردن زیربناهای شبکه‌ای، تجهیزات نرم‌افزاری، آموزش و پردازش اطلاعات برای دانشگاهها و مراکز تحقیقاتی سراسر دنیا، فرایندی غیرقابل اجتناب گردید (۳).

اما این قلمرو جدید، بعضا دور از دسترس قوانین اخلاقی و اجتماعی متعارف رشد کرد؛ فقدان هویت فیزیکی و فقدان نظارت سیاسی، حقوقی و فرهنگی، مسائل اخلاقی متعدد و متنوعی را ایجاد نمود. چنین نگرشی به مشکلات اخلاقی در قلمرو مجازی، جنبه دیگری نیز داشت و آن بررسی جامعه‌شناختی و رفتارشناختی افرادِ این جامعه نوظهور بود. تمرکز این نگرش به‌طور خاص بر شناسایی تأثیر مسائل اخلاقی نوین بر نهادها و گروههای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، آموزشی و فرهنگی بود، آن‌چنان که به توصیف رفتارهای اجتماعی و فردی در جامعه مجازی و از منظر فقدان هویت فیزیکی اشخاص و ظهور هویت مجازی ایشان می‌پرداخت (۵).

امروزه، محققان و پژوهشگران به‌طور فزاینده‌ای از فضا و قلمروی مجازی به عنوان آزمایشگاهی در دسترس و مناسب برای گردآوری داده‌ها و پیشبرد پژوهشهای خود استفاده می‌کنند؛ این قلمرو مجازی مبتنی بر ارتباطات رایانه محور[۲] است، گستره‌هایی ارتباطاتی از قبیل پست الکترونیکی، اتاقهای گفت‌وگو، گروههای خبری، لیست‌سروها، آزمایشها و تحقیقات مبتنی بر وب، تابلوهای پیام، فرومهای مباحثه، وب‌لاگها، و وب‌سایتهای مشارکتی (۶).

اگرچه در قلمرو مادّی و در قلمرو مجازی، برخی مسائل و مشکلات اخلاقی مطرح در پژوهشهای مرتبط با افراد و موضوعات انسانی یکسان هستند، اما تفاوتهایی نیز میان پیشبرد و هدایت اخلاقی فعالیتهای پژوهشی در این دو قلمرو وجود دارد. بنابراین در این قلمروها مسائل اخلاقی در پژوهش لزوماً یکسان نیست و به نظر می‌رسد این تفاوتها نیاز به تأمل و بررسی بیشتری دارد. مجموعه چنین موضوعات، مسائل و راه‌حلها، حوزه مطالعاتی و میان‌رشته‌ای نوینی را شکل می‌دهد که از آن با عنوان «اخلاق پژوهش در فضای مجازی»[۳] یا «اخلاق پژوهش مجازی»[۴] نام می‌برند. در ادامه به بررسی این تفاوتها و شناسایی ماهیت موضوعات و مسائل اخلاقی شاخص و مطرح در پژوهشهای مجازی، خصوصا در پژوهشهای مرتبط با افراد و موضوعات انسانی پرداخته می‌شود. این مسائل به‌لحاظ نظری بررسی شده و مورد تأملاتی نقادانه قرار می‌گیرد. از این‌رو، این مقاله در نظر دارد ماهیت چنین مسائلی را که بعضاً هم‌چنان مسائلی گشوده می‌باشند، به‌طور خاص تبیین و تصریح نماید و در این فرصت به‌دنبال راهکارهایی عملی و کاربردی در برابر چنین مشکلاتی نیست چرا که شناخت و بررسی ماهیت آنها را مقدم بر هر راهکار عملی می‌پندارد.

جهان مجازی: پیامدهای اجتماعی و تأثیر آن بر اخلاق پژوهش

فناوریهای قدرتمند، پیامدهای اجتماعی عمیقی دارند. برای نمونه می‌توان به تأثیرات کشاورزی، صنعت چاپ، و عصر صنعتی بر تاریخ تحولات جهان اشاره نمود. فناوری اطلاعات و ارتباطات نیز از این امر مستثنی نیست. آن‌چنان که راجرسون و باینوم اشاره می‌کنند: «فناوری رایانه‌ای، تاکنون قدرتمندترین و انعطاف‌پذیرترین فناوری عرضه شده است. به این دلیل که رایانه هرچیزی را تغییر می‌دهد؛ هم‌چون مکان و کیفیت کارمان، مکان و کیفیت آموزش‌مان، خرید، تغذیه، رأی‌گیری، مراقبتهای بهداشتی، اوقات فراغت، رزم‌آوری، دوستیابی، [و حتی] عشق‌ورزی را.» (۷) از این‌رو، گسترش انقلاب اطلاعات، انقلابی صرفاً فناورانه نیست، بلکه انقلابی اساساً اجتماعی و اخلاقی را به‌دنبال دارد.

امروزه میلیونها وظیفه و فعالیت به‌طور روزمره توسط رایانه‌ها انجام می‌شوند. در واقع، قابلیتهای فناوری اطلاعات و ارتباطات آن‌چنان انعطاف‌پذیر و کم‌هزینه است که تقریبا به‌طور نامحسوس در اسباب منزل، بانکها و فروشگاهها، خودروها و هواپیماها، مدارس و مراکز بهداشتی رسوخ کرده‌اند، این موارد تنها به نمونه‌های اندکی اشاره دارد. در کشورهای توسعه‌یافته و

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

در حال توسعه، انقلاب اطلاعات تاکنون به‌طور قابل‌توجهی بسیاری از جوانب زندگی را دستخوش تحول نموده است؛ از قبیل بانکداری و تجارت، کار و استخدام، مراقبت بهداشتی، دفاع ملی، ترابری، و سرگرمی. در واقع، قابلیتهای فناوری اطلاعات و ارتباطات به‌طور عمیقی زندگی اجتماعی، زندگی خانوادگی، روابط انسانی، آموزش، آزادی، مردم‌سالاری، و بسیاری موارد دیگر را تحت تأثیر قرار داده است. برخی از این پیامدهای اجتماعی و اخلاقی را می‌توان تحت موضوعات ذیل بررسی نمود (۸):

جهانی شدن: امروزه، وجود مرزها و حصارهای سنتی میان کشورها بی‌معنا شده است، چرا که عمده کشورها از طریق اینترنت به‌هم متصل می‌شوند. از این‌رو افراد، شرکتها و سازمانها از نظر فرهنگی می‌توانند در معاملات تجارت جهانی، آموزش از راه دور، استخدام الکترونیکی، گفت‌وگوهای مربوط به موضوعات اجتماعی و سیاسی وارد شده و مشارکت نمایند. طبیعت و سرشت جهان‌گستر اینترنت از بدو پیدایش منجر به ظهور فرصتها و تهدیدهای بسیاری در برابر فرهنگهای منطقه‌ای و بومی شده است که نیازمند تدابیری ویژه است.

روابط انسانی: البته تمامی موضوعات اجتماعی و اخلاقی که پیامد پیدایش فناوری اطلاعات و ارتباطات می‌باشد، مبتنی بر قلمرو جهانی آن نیست. برای مثال، می‌توان به تأثیر فناوری اطلاعات و ارتباطات بر روابط انسانی اشاره کرد. روابط خانوادگی و رفاقتی از طریق تلفنهای همراه، رایانه‌های دستی و کیفی، ارتباطات از راه دور میان محیط کار و مدرسه، و برگزاری همایشهای مجازی تحت تأثیر قرار می‌گیرد. افراد در مقابل رایانه، ساعتهای پی‌درپی تنها می‌شوند و دوستیها و روابط جدیدی را در ارتباطات درون فضای مجازی می‌یابند، روابطی مبتنی بر تعاملاتی که هرگز در محیطهای مکانی- زمانی معمول رخ نمی‌دهد.

عدالت اجتماعی: از آن‌جا که در عصر اطلاعات و ارتباطات، عمده فعالیتها و فرصتهای اجتماعی وارد فضای مجازی می‌شوند (مواردی هم‌چون فرصتهای تجاری، فرصتهای آموزشی، خدمات پزشکی، استخدام، فعالیتهای اوقات فراغت و موضوعاتی دیگر) این امر برای آنانی که فاقد امکانات فناوری اطلاعات و ارتباطات در جهت برخورداری از منافع و فرصتهای جامعه هستند، شرایطی به مراتب سخت‌تر ایجاد خواهد نمود. هم‌چنین اشخاص فاقدِ هویتی الکترونیکی ممکن است به‌لحاظ اجتماعی از هیچ هویت شناخته‌شده‌ای برخوردار نباشند.

کار و محیط کار: تعاملهای کاری به‌صورت جالب توجهی توسط فناوری اطلاعات و ارتباطات تغییر یافته است. این فناوری انعطاف‌پذیری و انتخاب بیشتری را در موضوع کار میسر نموده است. علاوه بر این، انواع نوینی از مشاغل و فرصتهای شغلی به‌وجود آمده‌اند، اما چنین منافع و فرصتهایی با مخاطره‌ها و مسائلی همراه شده است، مانند بیکاری به‌علت جایگزینی رایانه به‌جای انسان، مهارت‌زدایی از کارگرانی که تنها دکمه‌های ماشینهای برنامه‌ریزی شده را فشار می‌دهند، پایبدن کارگران از طریق نرم‌افزارهای نظارتی، کار زیاد در مقابل حقوق کم در مشاغل مرتبط با فناوری اطلاعات و ارتباطات و مواردی دیگر.

حاکمیت و شهروندان: فناوری اطلاعات و ارتباطات از عامل بالقوه‌ای برخوردار است که از طریق آن روابط میان فرد فرد شهروندان و حکومتها را به‌طور جدی دستخوش تحول می‌نماید. رأی‌گیری و همه‌پرسی الکترونیکی، و نیز پیامهای ارسالی از طریق پست الکترونیکی به قانونگذاران و وزیران، بیش از هر زمان امکان دخالت شهروندان در تصمیم‌گیریها و وضع قوانین حکومت را فراهم کرده است. از نگاهی خوش‌بینانه به فناوری اطلاعات و ارتباطات و در صورت استفاده مقتضی از آن، این فناوری می‌تواند مشارکت بهتری را در فرایندهای دموکراتیک برای شهروندان ایجاد نماید.

مالکیت و دارایی معنوی: مالکیت و دارایی معنوی در عصر اطلاعات، حقیقتاً توانگری اطلاعات جهانی را مدیریت می‌کند و فقر اطلاعات، جهانی را فقیر می‌سازد. تصرف و مهار اطلاعات، کلیدهای ثروت، قدرت و موفقیت هستند. آنان که دسترسی به منبعی اطلاعاتی دارند در زمره ثروتمندترین و قدرتمندترین افراد خواهند بود و کسانی که برخوردار از مالکیت معنویِ رقومی (مانند نرم‌افزار، پایگاه‌های داده، موسیقی، ویدیو، آثار ادبی و منابع آموزشی) هستند، داراییهای اقتصادی با ارزش و عظیمی برخوردارند. اما اطلاعات رقومی به آسانی تکثیر و تغییر داده می‌شوند و به آسانی از طریق مرزها ارسال می‌شوند، از این‌رو

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

سرقت از این دارایی معنوی تبدیل بـه مسـأله اجتمـاعی مهمـی شده است.

پیامدها و مشکلات فوق، تنها بخـش کـوچکی از موضـوعات و مسائلی اجتماعی و اخلاقـی را مشـخص مـی‌کنـد کـه فنـاوری اطلاعات و ارتباطات با خود همراه می‌سازد. بخش بسیار عظیمی از چنین موضوعات و مسائل، هم‌چنـان ناشـناخته اسـت و تنهـا هنگامی آشکار می‌شود که قدرت و انعطاف‌پذیری ایـن فنـاوری نوین، موضوعات و مسائل جدید دیگری را ایجاد کند. از ایـن‌رو، جامعه جهانی بایستی با اسـتفاده از تمـامی ظرفیتهـای خـود بـه شناسایی و تحلیل ماهیت چنین مشـکلاتی همـت گمـارده و در خصوص کمک به تهیه و تنظیم تدابیر جدید اجتماعی و اخلاقی گام برمی‌دارد.

با توجه به تحـولات اجتمـاعی، فرهنگـی، اقتصـادی و سیاسـی مذکور می‌توان ادعا نمود پیـدایش و گسـترش فضـای مجـازی منجر به میزبانی گسترده‌ای برای انجمنها، موقعیتها و محیطهای مجازی گردیده است و برای افراد وابسته به این گروهها، هویتها و فرهنگهای جدیدی شکل گرفته، آن‌چنـان کـه در بسـیاری از موارد وجود این هویتها و فرهنگها تنها در فضای مجازی تحقـق می‌یابد. پژوهشگران و شرکت‌کنندگان در تحقیقات می‌تواننـد از اینترنت و فضای مجازی به عنوان ابـزاری در انجـام پـژوهش و فرصتی برای ارتقای کیفیت فرایند پژوهش استفاده نمایند. از در آمیخته شدن این امکانات با الگوهای تحقیق، بـه‌طـور خلاصـه می‌توان به برخی از این فرصتها اشاره کرد (۴):

دسترسی گسترده بـه مشـارکت‌کننـدگان: اسـتفاده از اینترنت و فضای مجازی به محققان اجازه می‌دهد تا بر توانـایی این رسانه برای گذر از موانع زمـان و مکـان کـه ممکـن اسـت پژوهش رو در رو را محدود کند، دسترسی پیدا کنند. مـواردی از قبیل دسترسی وسیع جغرافیایی به افـراد و گروههـای مختلـف، دسترسی به جمعیتی که برقراری ارتباط با آنان به دلایل متعـدد اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی دشوار است، دسترسی به گروههای مجازی علاقه‌مند به موضوعات و تجربیات مشترک از سراسر جهـان، آمـوزش از راه دور بـرای مشـارکت‌کننـدگان در پژوهش، و داد و ستدهای مالی جهـت تسـریع و تسـهیل انجـام فرایند تحقیقات.

کاهش هزینه و جلوگیری از اتلاف وقت: مسأله کاهش و توجیه اقتصادی هزینـه‌هـا و مـدیریت زمـانی پـژوهش یکـی از مهمتـرین مؤلفـه‌هـای انجـام و شـکل‌گیـری پـژوهش نـزد پژوهشگران، موسسات پژوهشی و سرمایه‌گذاران مربـوط اسـت. استفاده مطلوب از امکانات فضای مجـازی بـه‌خـوبی مـی‌توانـد محققان را در انجام این امر یاری کند.

تأمین آسایش و امنیت مشارکت‌کننـدگان: اسـتفاده از پژوهش مبتنی بر فضای مجازی می‌تواند بـه عنـوان روشـی در نظر گرفته شود کـه مـانع بـروز مشـکلاتی در فراینـد پـژوهش بـه‌سـبب عـدم امکـان ملاقـات‌هـای چهـره بـه چهـره میـان پژوهشگران و مشارکت‌کنندگان گردد. مواردی هم‌چون عدم نیاز به محلی برای اجرای پژوهش، تأمین آسایش لازم برای کسانی که به دلایل متعدد جسـمی و روانـی امکـان ملاقـات حضـوری ندارند و تأمین امنیت لازم برای کسانی که بـه دلایـل مختلـف عقیدتی و حیثیتی تمایلی به ملاقات چهره به چهره ندارند.

استفاده از امکانات فناورانـۀ نـرم‌افـزاری: برخـورداری فضای مجازی از امکانات بالقوه و بالفعـل فناورانـۀ نـرم‌افـزاری، دامنه‌ی وسیعی از ابزارهای محاسباتی و اطلاعـاتی را در جهـت ارتقای کیفیت فرایند پژوهش فراهم می‌آورد. مواردی هـم‌چـون افزایش سرعت و دقتهای آماری و محاسباتی، تسهیل در ثبـت و ضبط داده‌ها با استفاده از فنون ذخیره‌سازی و بازیابی اطلاعـات، دسترسی مستقیم به منابع اطلاعاتی اصـلی پـژوهش بـا ایجـاد ابرپیونـدها، بـه‌کـارگیری قابلیتهـا و دسترسـی آسـان بـه منـابع چندرسـانه‌ای، افـزایش دقـت و کیفیـت گـزارش‌گیریهـا و مستندسازیها، استفاده از بایگانیهـای رقـومی، و بسـیاری مـوارد دیگر.

در گذشته و حال به‌طور سنتی، محققان به منظور رعایت و حفظ اصول اخلاق در پژوهش، منشورها و رهنمودهـای رسـمی ارائـه شده از سوی مراکز و مؤسسات پژوهشی را بـه عنـوان معیـاری مناسـب در نظـر گرفتـه و آنهـا را در تحقیقـات خـود اِعمـال می‌نمودند. این رهنمودهـا وظیفـه هـدایت اخلاقـی پژوهشـها و حمایت اخلاقی از افراد و موضوعات انسانی مورد پژوهش را بـر عهده داشتند و این رویه در پژوهشـهای سـنتی کـافی بـه نظـر می‌رسید؛ اما امروزه با گسترش فعالیتهـای پژوهشـی در فضـای

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

مجازی شاید این تدابیر کافی نباشد. از این‌رو، به‌نظر می‌رسد به منظور بررسی ماهیت مسائل اخلاقی پژوهش در فضای مجازی بایستی به آنها از چشم‌اندازی میان‌رشته‌ای و میان‌فرهنگی نگریست؛ چنین مسائلی به‌لحاظ ماهوی، موضوعاتی مشترک و متناقض هستند که هر یک سهمی در پیچیدگی اخلاق پژوهش در فضای مجازی دارند و در همین نقطه به اشتراک می‌رسند. موضوعاتی از قبیل رضایت آگاهانه، محرمانگی و ناشناختگی، حریم خصوصی و حریم عمومی، مالکیت و مباشرت در استفاده از داده‌ها و هویتهای مجازی و بسیاری دیگر از مشکلات اخلاقی پژوهش در محیطهای مجازی. چنین مشکلاتی رشته‌های آموزشی و پژوهشی گوناگونی را هم‌چون مطالعات زبان‌شناختی، مطالعات زنان، بازرگانی، روان‌شناسی، ارتباطات، مطالعات آموزشی، جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی و بسیاری حوزه‌های دیگر که به نوعی موضوعات انسانی را هدف پژوهش قرار می‌دهند، درگیر نموده و مشارکت می‌دهد.

در اخلاق پژوهش مجازی انواع متفاوت پایگاههای اینترنتی و دیگر مسیرهای ارتباطی به منزله مجراهایی شناخته می‌شوند که از طریق آنها اجتماعات و شخصیتهای مجازی مورد مطالعه قرار می‌گیرند و به این مهم پرداخته می‌شود که چگونه چنین مجراهای متعددی هم‌چون نظرسنجیها و مصاحبه‌ها از طریق پست الکترونیکی، گفت‌وگوهای هم‌زمان، گروههای خبری، گروههای مورد پشتیبانی برخط و صفحات وب، هر یک به نوعی مسائل اخلاقی خاصی را در انجام فعالیتهای پژوهشی ایجاد می‌نمایند (۹).

از اواخر دهۀ ۹۰، انجمنها و نهادهای رسمی و گوناگونی به‌منظور معرفی و شناخت ماهیت مسائل اخلاقی در پژوهشهای مجازی، بررسی و مشاوره درباره راه‌حلهای مناسب برای مسائل مذکور و در نهایت تهیه و تنظیم منشورها و رهنمودهایی منسجم و سازگار در جهت پیشبرد و هدایت اخلاقی آنها تأسیس گردیدند. چنین فعالیتهایی در قالب برگزاری همایشها، برگزاری کارگاه‌های آموزشی، ارائه دوره‌های درسی و گردآوری گزارشهای رسمی ارائه شده‌اند (۱۰، ۱۱ و ۱۲).

اخلاق پژوهش در جهان مادّی و جهان مجازی: بررسی و تحلیلی مقایسه‌ای

در این مقاله، برای شناخت و بررسی تحلیلی ماهیت مسائل اخلاقی پژوهش در فضای مجازی و به پیروی از گزارش فرانکل و سیانگ با عنوان «جوانب اخلاقی و حقوقی پژوهش درباره موضوعات انسانی در محیط اینترنت»، به‌طور کلی مسائل اخلاق پژوهش مبتنی بر چهار اصل فرض می‌گردد: خودمختاری[۵]، بخشش[۶]، انصاف[۷] و مالکیت معنوی[۸]. «خودمختاری» به عنوان اولین اصل مستلزم آن است که افراد مورد پژوهش هم‌چون عاملهایی مستقل ملاحظه شوند و تصدیق می‌کند که این اشخاص بایستی در مقابل فقدان خودمختاری مورد حمایت ویژه قرار بگیرند. این اصل، عملاً در فرایند رضایت آگاهانه منعکس می‌شود که در آن مخاطرات و منافع پژوهش نسبت به مشارکت‌کنندگان و افراد مورد تحقیق آشکار می‌گردد. دومین اصل با عنوان «بخشش» بیان‌کننده امکان حداکثر نمودن منافع و سودمندیها برای افراد مورد پژوهش و حداقل نمودن خسارات و مخاطرات ناشی از پژوهش مذکور است. از آن‌جا که ثمرات دانش می‌تواند هزینه‌هایی را برای شرکت‌کنندگان در پژوهش به‌بار آورد، اصل سوم یعنی اصل «انصاف» به دنبال توزیع منصفانه‌ای از هزینه‌ها و منافع مرتبط با پژوهش است، به‌طوری که این‌گونه نباشد تا افراد و گروههای مشخصی صرفا مخاطرات، و افراد و گروههای مشخص دیگری صرفا منافع حاصل از پژوهش مذکور را برداشت نمایند. اصل چهارم یعنی اصل «مالکیت معنوی» یکی دیگر از اصول اخلاقی و حقوقی مطرح در فعالیتهای پژوهشی است؛ در چنین شرایطی محتوای پژوهشی چه از منابع دیگر اخذ گردد و چه آن که به‌طور اصیل، محصول فعالیت یک محقق باشد تحت قوانین حق مؤلف[۹] قرار می‌گیرد. اکنون با نگاهی مقایسه‌ای میان مسائل اخلاق پژوهش در جهان مادّی و جهان مجازی، به‌طور مشروح به تبیین و تصریح ماهیت برخی از مسائل اخلاقی در پژوهشهای مجازی پرداخته می‌شود؛ آن‌چنان که نشان‌دهنده تمامیت و انسجام این اصول اخلاقی باشد. بر این اساس، با تجمیع گزارش فرانکل و سیانگ و نیز دیدگاه یاکوبسن، مسائل اصلی را می‌توان تحت

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

پنج عنوان معرفی و بررسی کرد: منافع و مخاطرات، رضایت آگاهانه، حریم خصوصی و محرمانگی، انصاف در هزینه‌ها و پاداش‌ها و حمایت از حق مؤلف (۱۰و ۱۳).

منافع و مخاطرات

یکی از اصول اخلاق پژوهش یعنی بخشش، محققان را به حداکثر نمودن منافع حاصل از پژوهش و حداقل نمودن خسارات و مخاطرات نسبت به افراد مورد تحقیق ملزم می‌کند. منافع می‌توانند به عنوان منفعتی برای جامعه یا علم از طریق مشارکت در بنای معرفت، منفعتی برای افراد از طریق بهبود شرایط موجود و یا منفعتی برای قدرت‌مندی افراد از طریق اعطای عقیده‌ای به آنان معرفی شوند. خسارات ممکن است شامل مرگ و آسیب، سوء استفاده روان‌شناختی، فقدان مرز میان حریم خصوصی و حریم عمومی باشد که این خسارات تنها افراد را متأثر نمی‌سازد بلکه ممکن است گروههای خاص اجتماعی را نیز تحت تأثیر قرار دهد. از مدتها پیش، رهنمودها و الزاماتی از قبیل رضایت آگاهانه و حمایت از حریم خصوصی و محرمانگی توسعه یافته و در جهت تحکیم این اصول اخلاقی در جهان مادّی اصلاح گردیده است. منافع و مخاطرات پژوهش در قلمرو مجازی و نسبت آن با پژوهش در جهان واقعی با توجه به ورود و نزدیک شدن موضوعات پژوهشی به مرزهای فناوری ارتباطات و اطلاعات تعیین می‌شود. هیچ پژوهشی درباره موضوعات و افراد انسانی نبایستی بدون کسب منافع صورت گیرد، چه آن منافع برای پیشرفت علم و شناختی جدید باشد و چه آن که منافعی مستقیم برای افراد مورد تحقیق داشته باشد. ادعای محققان درباره منافع حاصل از پژوهش آنان بر بخش عمده‌ای از توانایی ایشان در گردآوری داده‌های سودمند متکی است. اما هدایت پژوهش در قلمرو مجازی برآمده از مسائلی درباره فنون نمونه‌برداری از داده‌ها و اعتبار و اعتماد به گردآوری داده‌ها است. در رابطه با منافع مطرح در پژوهش مجازی می‌توان گفت که پژوهش در این قلمرو ممکن است به رشد منابع آگاهی درباره پدیده‌های جدید در اجتماعات و تعاملات برخط یاری رساند. محققان به‌راحتی و به‌طور بالقوه می‌توانند به جمعیت‌های متنوع فرهنگی و جغرافیایی دسترسی داشته باشند. در برخی موارد، پژوهش در محیط مجازی با دسترسی برخط برای افراد مورد مطالعه به مراتب نسبت به موارد مشابه پژوهش در جهان مادّی آسانتر و مفیدتر است. اگرچه افراد مورد تحقیق در پژوهشهای مجازی نسبت به پژوهشهای مطرح در جهان مادّی کمتر در معرض آسیب قرار می‌گیرند، با وجود این نبایستی هوشیاری در این قلمرو را نسبت به افشای هویت افراد و یا افشای برخی اطلاعات محرمانه دست‌کم گرفت. خطر افشای اطلاعات می‌تواند در مراحل مختلفی از پژوهش رخ دهد، از جمع‌آوری داده‌ها گرفته تا پردازش داده‌ها، ذخیره‌سازی داده‌ها و انتشار آنها. علاوه بر این ممکن است مشارکت‌کننده به‌علت عدم آشنایی کافی و مهارت لازم درباره ثبت و دسترسی به نسخه‌های پشتیبان ارتباطات خود در رایانه مورد استفاده یا سرویس خدمات‌دهنده اینترنت از مخاطره‌ای بالقوه غافل بماند. حتی این امکان وجود دارد که با ارسال نامه‌ای الکترونیکی به آدرسی اشتباه، شرایط نامناسب و نامطلوبی برای مشارکت‌کننده در تحقیق ایجاد شود. به‌علاوه، داده‌هایی که پس از سالها انباشته و ذخیره شده است ممکن است به‌علت اقدامات تأمینی منسوخ و ضعیف، فرصت مناسبی را برای خطر افشای اطلاعات ایجاد نماید.

رضایت آگاهانه

یکی از مؤلفه‌های اساسی مباحث اخلاقی پژوهش درباره افراد و موضوعات انسانی، فرایند رضایت آگاهانه است که خودمختاری افراد مورد تحقیق را با همراه نمودن آنان در قدرت تصمیم‌گیری به رسمیت می‌شناسد. فرایند رضایت آگاهانه و به‌کارگیری آن در پژوهشهای مجازی با توجه به خصوصیات قلمرو مجازی در مقایسه با جهان مادّی، پیچیدگیهای بیشتری دارد. مسائل مطرح در فرایند رضایت آگاهانه را می‌توان در قالب سه پرسش عرضه نمود: چه هنگام به رضایت آگاهانه نیاز است؟ چگونه می‌توان آن را احراز نمود؟ و چگونه می‌توان آن را معتبر برشمرد؟ سه ویژگی شاخص قلمرو مجازی، تعبیر و انجام استلزامهای رضایت آگاهانه را با مشکلاتی مواجه می‌نماید، این ویژگیها عبارتند از: مرز مبهم

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

و نامشخص میان حریم خصوصی و حریم عمومی در قلمرو مجازی، امکان ناشناختگی و برخورداری از ارتباطاتی با نامهای مستعار در قلمرو مجازی، و جهانی بودن و دسترسی آسان به اطلاعات در قلمرو مجازی. در فعالیتهای پژوهشی درباره افراد و موضوعات انسانی برای تشخیص این که چه هنگام رضایت آگاهانه لازم می‌گردد، تمایز میان حریم خصوصی و حریم عمومی اهمیت دارد، چرا که ممکن است پژوهشگران در گردآوری داده‌ها از قلمرو عمومی برای کسب رضایت معاف شوند؛ مواردی از قبیل گردآوری داده‌ها از رادیو و تلویزیون، بایگانیهای عمومی، کتابهای منتشرشده، همایشها، و یا جمع‌آوری اطلاعات از فضاهای عمومی. هم‌چنین دسترسی و گردآوری داده‌ها از گروههای خبری برخط و گروههای پشتیبان یوزنت به‌سهولت از طریق بایگانی آنها امکان‌پذیر است. در برابر این مسأله، دو گروه از صاحبنظران اختیار موضع می‌کنند: گروه اول، فضای مجازی را تشکیل‌دهنده بخشی از حریم عمومی نظیر گروههای خبری، اتاقهای عمومی گفت‌وگو، محیطهای چندکاربره، و برخی شبکه‌های اجتماعی مجازی تفسیر می‌نمایند و دسترسی به اطلاعات گردآوری‌شده از آنها را هم‌چون اطلاعات به‌دست‌آمده از رادیو و تلویزیون و مصاحبه‌های روزنامه‌ای تلقی می‌کنند. آنان باور دارند که مسؤولیت اِعمال ملاحظاتی در جهت عدم افشاء و حفظ حریم اطلاعاتی مذکور بر عهده انتشاردهندگان آن است، بنابراین از نظر ایشان چنین پژوهشهایی بایستی از تقاضای کسب رضایت آگاهانه معاف شوند. گروه دوم با این تفسیر مخالفت کرده و استدلال می‌کنند که محققان نسبت به شناخت برخی از مسائل در قلمرو مجازی مسؤولیتی اخلاقی دارند؛ مسائلی از قبیل چگونگی فعالیت در گروههای متنوع اینترنتی و چگونگی تعامل کاربران با این گروهها و انتظارات مبتنی بر این مسائل درباره چیستی و کجایی ارتباطاتی که در گروههای مذکور شکل می‌گیرد. آنان ادعا می‌کنند حتی اگر اطلاعات عمومی باشد، انتشاردهندگان اطلاعات مذکور ممکن است شأنی از محرمانگی را در ارتباطات خود لحاظ نمایند. حال به نظر می‌رسد با وجود انواع متعدد و متنوعی از ارتباطات رایانه محور و طیف وسیعی از گروههای موجود تحت هر یک از این قابلیتها، برای تمامی تعاملات رایانه محور نمی‌توان به‌طور کلی تمایز یکسانی میان حریم خصوصی و حریم عمومی قائل شد. به‌طور کلی، رضایت آگاهانه شامل سه مؤلفه است: گزارش اطلاعات به اشخاص مشارکت‌کننده در پژوهش، تضمین درک اطلاعات توسط اشخاص مذکور، و احراز موافقت آزادانه اشخاص برای همکاری در پژوهش. محققان، مسؤولیت تعیین اطلاعاتی که بایستی به افراد مورد تحقیق به‌منظور کسب رضایت ایشان ارائه شود برعهده دارند. در جهان مادّی این اطلاعات ممکن است به تشریح مخاطرات محتمل ناشی از پژوهش مورد نظر بپردازد، از قبیل اثرات جانبی دارویی خاص در تحقیقی طبی یا راههای متعدد امکان افشای مطالعه‌ای روان‌شناختی. هم‌چنین امکان دستیابی آسان به ناشناختگی و مستعار بودن در ارتباطات اینترنتی، مشکلاتی اساسی را در انجام فرایند رضایت آگاهانه به‌بار می‌آورد. در جهت تعیین انواع مخاطرات محتمل، برای محققان آگاهی کامل از ویژگیهای مرتبط با افراد مورد پژوهشِ خود از قبیل سن، توانایی ذهنی، جنسیت، موقعیت جغرافیایی، نژاد و مواردی دیگر امری دشوار است و کسب رضایت آگاهانه را دچار اختلال می‌کند. سرانجام آن‌که در هر دو قلمرو مادّی و مجازی، ماهیت فُرم رضایت‌نامه و صحّت این فرایند قابل توجه است؛ در جهان مادّی معمولا رضایت آگاهانه با امضاء کتبی بر روی یک فُرم رضایت‌نامه تأمین می‌شود، اما در قلمرو مجازی فرایند مذکور ممکن است بدون آگاهی طرفین پژوهش از ویژگیهای واقعی یکدیگر معادل باشد با کلیک کردن بر روی جمله‌ای هم‌چون «با شرایط مطرح در فُرم رضایت‌نامه موافقم».

حریم خصوصی و محرمانگی

یکی از انواع آسیبهایی که افراد و موضوعات انسانی را تهدید می‌کند، تهاجم به حریم خصوصی و تجاوز به محرمانگی افراد مذکور است. تهاجم به حریم خصوصی وقتی اتفاق می‌افتد که مشارکت‌کنندگان در پژوهش نظارت بر افشای انواع اطلاعات شخصی درباره خود را از دست می‌دهند. حریم خصوصی، افراد را در مقابل تجربه‌های پرگزند و ناگوار حفظ می‌کند؛ تجربه‌هایی هم‌چون تنبیه و بهره‌کشی توسط دیگران، خجالت و فقدان عزت نفس، و تهدید تمامیت و استقلال فردی اشخاص. تهاجم به

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

حریم خصوصی می‌تواند احتمال آسیب به افراد را به‌خاطر فقدان حمایتهای لازم افزایش دهد. هم‌چنین تجاوز به محرمانگی وقتی روی می‌دهد که اطلاعات مربوط به مشارکت‌کنندگان در پژوهش بدون اطلاع و اختیار آنان در میان مخاطبان منتشر می‌شود. برخی مفسران با حریم عمومی تلقی کردن فضای مجازی و به‌دنبال آن تحت حمایت قرار گرفتن محرمانگی در این گستره مخالفت می‌کنند. بنابراین، پیش از پاسخ به این پرسش که چه هنگام یک محقق به انجام اموری متعهد می‌شود که در جهت حمایت از حریم خصوصی و محرمانگی افراد مورد تحقیق می‌باشد، ابتدا بایستی حدود حریم خصوصی در فضای مجازی مشخص گردد. مسأله دیگری که به‌کارگیری رهنمودها و تدابیر موجود و مرتبط با حریم خصوصی و محرمانگی را برای پژوهش در قلمرو مجازی پیچیده می‌کند، ارتباطات ناشناخته و استفاده از هویتهای مستعار است. قوانین حقوقی و رهنمودهای اخلاقی، محققان را به حفظ حریم خصوصی افراد مورد پژوهش موظف می‌کند. برای پژوهش در جهان مادّی، پژوهشگران می‌توانند با مخفی‌سازی هویت افراد مورد مطالعه خود، این وظیفه را برآورده کنند. البته، ناشناختگی و مخفی‌سازی هویت در تعاملات برخط اساسا متفاوت با شیوه‌های سنتی آن است. فقدان شناخت لازم میان محققان و افراد مورد تحقیق از امکانات و محدودیتهای فنی در فضای مجازی، مسأله حریم خصوصی و محرمانگی را پیچیده‌تر می‌نماید. با توجه به فناوری، محرمانگی می‌تواند در طی انتقال و ذخیره‌ی دادهها به مخاطره بیافتد. پژوهشگران، مشارکت‌کنندگان در پژوهش و سایر کسانی که در فرایند پژوهش مجازی نقشی دارند بایستی از امکانات بالقوه فناوری در تهدید و نقض حریم خصوصی و محرمانگی آگاهی داشته باشند، تا بدین طریق مخاطرات ممکن و ناشی از این امکانات فناورانه را نسبت به امر پژوهش در قلمروی مجازی تا حد امکان کاهش دهند.

انصاف در هزینه‌ها و پاداشها

از اصول اساسی حاکم بر پژوهش درباره افراد و موضوعات انسانی شاید مفهوم انصاف از حیث کاربرد و شناخت آن اغفال‌کننده‌ترین مفاهیم باشد. انصاف می‌تواند به منزله «رفتار منصفانه، متساوی و مقتضی در رابطه با آن‌چه نسبت به اشخاص متعهد و مدیون می‌شویم» تعبیر شود. شخصی که ادعای قابل قبول و مبتنی بر انصاف دارد به امری متعهد می‌شود. بی‌انصافی زمانی رخ می‌دهد که افراد مشخصی، منافعی را انکار می‌کنند که در حقیقت به آنها متعهد هستند و یا وقتی که مسؤولیتها منصفانه توزیع نمی‌شود. در رابطه با پژوهش درباره افراد و موضوعات انسانی، به‌کارگیری اصل انصاف به‌طور درهم‌تنیده‌ای به توزیع منصفانه هزینه‌ها و پاداشها در پژوهش مرتبط می‌شود. به‌کارگیری انصاف در پژوهشهای مطرح در قلمروی مجازی تا اندازه‌ای بر تشخیص منافع و مخاطرات در پژوهش بنا می‌شود و ارزیابی این که چگونه این منافع و مخاطرات توزیع می‌شوند. تلاش در جهت تشخیص و ارزیابی منافع و مخاطرات در فضای مجازی با مشکلاتی متعددی مواجه است. از این‌رو، به نظر می‌رسد به تعریف مستمر مفهومی نیاز است که منافع و مخاطرات پژوهش در قلمروی مجازی را شکل دهد. ویژگی ارتباطات ناشناخته و استفاده از هویتهای مستعار، به‌کارگیری انصاف در پژوهشهای مرتبط با افراد و موضوعات انسانی در قلمرو مجازی را پیچیده‌تر می‌نماید. وقتی که اشخاص ناشناخته هستند و یا وقتی که جامعه مورد تحقیق با هویتها و تعداد اعضایی ناشناخته در تغییر دائمی است، ارتباطاتی این چنینی توزیع منصفانه هزینه‌ها و پاداشها در پژوهش را دچار مشکل می‌کند. علاوه بر این، ناشناختگی و استفاده از هویتهای مستعار در فضای مجازی منجر به این مسأله می‌شود که محققان چگونه می‌توانند طرحها و مرزهای پژوهشی خود را به‌طور مناسب مشخص و محدود کنند. در جهان مادّی، محققان به بررسی عواملی از قبیل جنسیت، نژاد، و سن در انتخاب افراد مورد مطالعه خود نیاز دارند تا تفاوتهای میان جنسیتها، گروههای نژادی و سنی را گزارش نمایند و بدین طریق نتایج خود را عمومیت بیشتری ببخشند. دستیابی به این امر در محیط مجازی به‌مراتب مشکل‌تر به‌نظر می‌رسد چرا که در این محیط افراد فرسنگها دورتر از یکدیگر هستند و اهمیت قابل توجهی به حفظ ناشناختگی خود می‌دهند.

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

حمایت از حق مؤلف

یکی دیگر از مسائل اخلاقی پژوهش در قلمرو مجازی، گردآوری داده‌ها و اطلاعات برخط و مسأله مالکیت معنوی آنهاست. پرسش این‌جاست که آیا در هر قسمت از فرایند تحقیق، محتوای پژوهشی مورد استفاده محقق در فضای مجازی، به‌طور اصیل محصول فعالیتهای مطالعاتی محقق مذکور است یا از منابعی دیگر اخذ شده است؟ در چنین شرایطی محتوای پژوهشی چه از منابع دیگری اخذ گردد و چه این که به‌طور اصیل، محصول فعالیت محقق باشد تحت قوانین حق مؤلف قرار می‌گیرد. از این‌رو، برای استفاده از محتویات مذکور بایستی رضایت دارنده حق مؤلف را به‌دست آورد. قوانین حق مؤلف، مشکل مهم و متمایزی را برای پژوهشگران در فضای مجازی به‌وجود می‌آورد. اگرچه پیامهای ارسالی به گروههای خبری قابل دسترسی عمومی و اعلامیه‌ها و فهرستهای پستی عرضه‌شده در اتاقهای گفت‌وگو، فضاها و اجتماعات مجازی تحت نظارت مقررات متعارف در قلمرو مادّی و قوانین حریم خصوصی نیستند، اما این موارد می‌توانند تحت قوانین حق مؤلف قرار بگیرند. قوانین حق مؤلف از حقوق معنوی نویسندگان یا پدیدآورندگان آثاری از قبیل آثار نوشتاری، شنیداری و دیداری که به‌طور اصیلی در رسانه‌ای محسوس تجلی یافته و تثبیت می‌شوند، حمایت می‌کند. ارتباطات رایانه محور در قلمرو مجازی تحت حمایت قوانین حق مؤلف قرار می‌گیرند. ارتباطات رایانه محورِ ناهمزمان[10] به‌روشنی توسط این قانون پوشش داده می‌شود. مثلا، نویسندگان نامه الکترونیکی به‌طور خودکار حق مؤلف را در کلماتشان حفظ می‌کنند؛ به‌طوری که از لحظه‌ای که نامه الکترونیکی شما بر روی محلی از فضای حافظه مجازی تثبیت می‌شود، شما مالک آن می‌باشید، حتی اگر به ضمیمه نامه مذکور اعلان حق مؤلف نسبت به مالکیت آن را اظهار نکرده باشید. به‌طور مشابه، پیامهایی که توسط پست الکترونیکی به گروههای خبری، تابلوی اعلانات، و یا فهرستهای پست الکترونیکی ارسال می‌شوند، تحت حمایت قانون حق مؤلف قرار می‌گیرند. ارتباطات رایانه محورِ همزمان[11] نیز تحت حمایت این قانون قرار می‌گیرند. وقتی افراد در قلمرو مادّی با یکدیگر صحبت می‌کنند، کلماتشان تثبیت نمی‌شود مگر این که ثبت و ضبط گردد. اما در قلمرو مجازی، صحبت کردن در اتاقهای گفت‌وگو و گروههای مجازی در فرایندی تثبیت می‌شود. هر چند، معمولا متن کلمات نوشته شده کاربران در پایگاه داده، ذخیره نمی‌شود، اما از طریق حافظه سرور قابل دستیابی است. هم‌چنین متن مذکور در حافظه رایانه‌های کاربران قابل دسترسی است، و بسته‌های نرم‌افزاری ارتباطی، کاربران را قادر می‌سازند تا متن نمایشی بر روی نمایشگر را ضبط نمایند، از این طریق متن مذکور تثبیت‌شده و می‌تواند تحت حمایت قوانین حق مؤلف قرار گیرد.

اگرچه قوانین حق مؤلف، آثار تألیفی اصیل را حمایت می‌کند، اما محدودیتهایی را نیز اِعمال می‌کند که برای محققان قابل توجه است. آموزه استفاده منصفانه، استفاده از محتوای تحت قوانین حق مؤلف را بدون رضایت دارنده حق مؤلف با اهدافی از قبیل نقد، توضیح و تشریح، ارائه گزارشی جدید، آموزش و یا پژوهش مجاز می‌شمرد. اداره حقوق مؤلفان ایالات متحده در ۱۹۹۶ و ۱۹۹۸ در قوانین حق مؤلف، عواملی را به عنوان استفاده منصفانه از اثر تحت حمایت تنظیم و تصریح کرده است؛ عواملی از قبیل هدف استفاده از اثر تحت حمایت حق مؤلف، طبیعت اثر مذکور، مقدار و سهم مورد استفاده از اثر ، ارزش اثر و مواردی دیگر (۱۴ و ۱۵).

اما پرسش این‌جا است که با توجه به جهانی بودن قلمرو مجازی، آیا تهیه و تنظیم معیارهای حقوقی و اخلاقی هماهنگ و فراگیر برای حمایت از حق مؤلف و به‌کارگیری آنها نزد تمامی کاربران و محققان سراسر جهان، امری الزام‌آور و امکان‌پذیر است؟ به‌نظر می‌رسد، برای حمایت از حق مؤلف در قلمرو مجازی، این مسأله، موضوعی جدّی و حیاتی است. البته، تلاشهایی برای دستیابی به معیارهایی هماهنگ نسبت به این موضوع صورت گرفته است که از جمله این تلاشها می‌توان به اجرای برنامه‌ای از طرف اتحادیه اروپایی با عنوان «رهنمود هماهنگ‌سازی حق مؤلف و حقوق مرتبط در جامعه اطلاعاتی» در سال ۲۰۰۴ نمود (۶).

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

نتیجه‌گیری: فهرستی از مسائل اخلاقی مطرح در پژوهشهای مجازی

گورنیاک با تیزبینی اشاره می‌کند که فناوری اطلاعات و ارتباطات برای اولین‌بار در تاریخ امکان گفت‌وگوی جهانیِ اصیلی را درباره اخلاق و ارزشهای انسانی فراهم می‌آورد (۱۶). در جامعه‌ی اطلاعاتی کیفیت زندگی، هم‌چون چشم‌اندازهای تحول اجتماعی، توسعه اقتصادی و گسترش آموزش و پژوهش، به میزان رو به تزایدی به اطلاعات و بهره‌برداری از آن وابسته شده است. در چنین جامعه‌ای استانداردهای زندگی، الگوهای کار و فراغت، نظام آموزش و پژوهش و بازار کار به‌طور کاملا محسوسی تحت تأثیر پیشرفت‌هایی قرار گرفته‌اند که در قلمروی اطلاعات و ارتباطات روی داده است. شاهد این ادعا فرآورده‌ها، محصولات و خدماتی اطلاعاتی هستند که از طریق طیف گسترده‌ای از رسانه‌ها انتقال داده می‌شوند و بخش عمده آنها دارای ماهیت الکترونیکی و مجازی هستند (۸ و ۱۷).

آن‌چنان که مطرح شد، پیدایش قلمرو مجازی حاصل از به‌کارگیری فناوریهای اطلاعاتی و ارتباطی و گسترش استفاده از اینترنت به عنوان یک آزمایشگاه تحقیقاتی جهان‌گستر و رسانه‌ای در خدمت فعالیتهای پژوهشی، موجب پیدایش موضوعات و مسائل اخلاقی و حقوقی نوظهور و متعددی گردیده است که بعضا به‌لحاظ ماهوی، پیچیده‌تر و ناشناخته‌تر از مسائل اخلاقی گذشته است (۱۸). برخی از این مسائل عبارتند از: احراز رضایت آگاهانه و صادقانه، حمایت از حریم خصوصی و محرمانگی مشارکت‌کنندگان در پژوهش، صحّت هویت مشارکت‌کنندگان، انتخاب رویکردهای اخلاقی صحیح و جهانشمول، حمایت از افراد مورد پژوهش در برابر آسیبهای بالقوه و کسب اطلاعات شخصی آنان با کمترین مخاطرات احتمالی، و حمایت از مالکیت معنوی منابع برخط.

از این‌رو، هدایت اخلاقی و به‌کارگیری اصول حمایت از افراد و موضوعات انسانی در پژوهشهای مجازی پیچیدگیهای خاص خود را دارد، چرا که معمولاً محقق (یا محققان) و فرد (یا افراد) مورد پژوهش رو در روی یکدیگر قرار نمی‌گیرند، از امکانات فناوریهای نوین اطلاعاتی و ارتباطی و مخاطرات بالقوه آنها آگاهی چندانی ندارند، تعاملات میان آنان در یک گستره جهانی متنوع و به‌لحاظ فرهنگی و اخلاقی متکثر شکل می‌گیرد، تمایز روشنی میان حریم خصوصی و حریم عمومی برای آنان معرفی نشده است، و بسیاری مسائل پیچیده و درهم‌تنیده دیگر که هر یک می‌تواند موضوع مطالعاتی مفصل و جامعی قرار گیرد. این مقاله در نظر داشت ماهیت چنین مسائلی را تبیین و تصریح نماید و شناخت و بررسی ماهیت این مشکلات را مقدم بر هر راهکار عملی می‌پندارد، چرا که بعضی از آنها هم‌چنان مسائلی گشوده می‌باشند. بر این اساس، برخی از مشکلاتی اخلاقی مشخص و متمایز در پژوهشهای قلمروی مجازی را می‌توان به شرح ذیل فهرست نمود (۶ و ۱۱):

مسأله به مخاطره افتادن حریم شخصی و محرمانگی: در پژوهشهای قلمرو مجازی در صورت عدم اطلاع افراد مورد پژوهش از مشاهده و ضبط رفتارها و ارتباطات آنان و به‌علت امکان دسترسی فراوان به اطلاعات افراد، گروهها و ارتباطاتشان، حریم افراد و محرمانگی ایشان تهدید می‌شود. با توجه به ناشناختگی هویتها در محیط اینترنت، افراد اغلب انتظاراتی غیرواقعی و حتی گمراه‌کننده دارند. این انتظارات صادقانه نیست اما صادقانه به نظر می‌رسد. در رایانه‌ها علاوه بر وجود سرور لاگهایی که نشانی آی.پی. کاربران را ضبط می‌کنند، هویت‌یابها[۱۲] می‌توانند ردّ پای فعالیت برخط کاربران را ثبت کرده و بر روی نوار یا دیسک، نسخه‌ای پشتیبان تهیه نمایند.

مسأله عدم شناسایی هویتها به‌علت استفاده از هویتهای مستعار: مسأله دیگر، مشکل آشکار کردن هویتها در قلمرو مجازی به‌علت استفاده از هویتهای برخط مستعار و چندگانه است. بسیاری از افراد در اینترنت، هویتهایی مستعار و ناشناخته اتخاذ می‌کنند، و اغلب این هویتها کاملا کاذب هستند. آشکار نمودن هویت واقعی مشارکت‌کنندگان در پژوهش نیازمند گردآوری اطلاعاتِ شخصیِ قابل شناسایی است؛ در عین حال چنین اطلاعاتی، حفظ و حمایت از حریم شخصی مشارکت‌کنندگان را به‌طور بالقوه به مخاطره می‌اندازد. به‌نظر

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

می‌رسد در مقابل ارائه اطلاعات شخصی، مشارکت‌کنندگان در پژوهش، بایستی از حسن نیت پژوهشگر و هدف پژوهش آگاهی یابند.

مسأله دریافت رضایت آگاهانه توسط محققان: یکی از مشکلاتی که محققان با آن مواجهه می‌شوند دریافت رضایت آگاهانه از مشارکت‌کنندگان در پژوهش است. موضوع هویت با مسأله رضایت آگاهانه از طریق قابلیت بالفعل و حقوقی افراد مورد پژوهش برای دریافت رضایت مرتبط می‌شود. در این‌جا پرسش از شایستگی، پرسش از قدرت فهم و پرسش از سنِ افراد مورد پژوهش مطرح می‌شود. محققان برای حفظ و حمایت از حریم افراد در کسب رضایت آگاهانه با مشکل مواجهه می‌گردند. از آن‌جا که تماس پژوهشگر با فرد مورد پژوهش الکترونیکی محور بوده و در فضایی مجازی صورت می‌گیرد، مستندسازی رضایت آگاهانه به‌نحوی صحیح مسأله‌ساز می‌شود. در قلمرو مجازی، اهمیت موضوع اطمینان متقابل برای فرد مورد پژوهش و پژوهشگر یکسان است. بسیاری از شرکت‌کنندگان در پژوهش با توجه به ناهنجاریهای بالقوه در محیط اینترنت ممکن است نسبت به انگیزه‌های پژوهشگر و یا هدف پژوهش تردید نمایند.

مسأله تعیین رهنمودهای اخلاقی جهان‌شمول: از آن‌جا که در قلمرو مجازی موقعیتهای جغرافیایی پژوهش، متنوع و در گستره‌ای جهانی است تشخیص رویکرد صحیح اخلاقی در موضوعات پژوهشی امری دشوار و مسأله‌ساز است. ارتباطات رایانه محور در فضای مجازی، افراد را با زمینه‌های اخلاقی و فرهنگی متفاوت و متعددی درگیر موقعیتهای متکثر پژوهشی می‌کند، آن‌چنان که این مجموعه فرهنگی به‌طور فزاینده‌ای تنوع می‌یابد. در چنین شرایطی، تهیه، تنظیم و کاربست‌پذیری آیین‌نامه‌ها و رهنمودهای مطرح در اخلاق پژوهش ممکن است در لایه‌های متعدد و متنوع ملی و بین‌المللی دشوار گردد.

مسأله تأثیر شکاف رقومی: در قلمرو مجازی شکاف میان ملتهای فقیر و غنی و حتی میان شهروندان فقیر و غنی در کشورهای صنعتی به‌طور نابسامانی گسترش می‌یابد. از آن‌جا که فرصتهای آموزشی، فرصتهای تجاری و شغلی، خدمات پزشکی و بسیاری ضروریات دیگر زندگی، روزبه‌روز به فضای الکترونیکی انتقال می‌یابند، به‌نظر می‌رسد شکافهای میان فقیر و غنی جدیتر و بحرانیتر خواهد شد، از این گسست با عنوان شکاف رقومی نام می‌برند. این مسأله، اصل اخلاقی انصاف در پژوهش مجازی را به مشکل می‌رساند، آن‌چنان که ارزیابی و به‌کارگیری انصاف در پژوهشهای قلمرو مجازی را که بر تشخیص منافع و مخاطرات در پژوهش مبتنی است، دچار مشکل می‌نماید.

مسأله تأثیر عدم تماس چهره در چهره: مشکل بی‌چهرگی و عدم ارتباط چهره به چهره میان محقق و فرد مورد تحقیق در پژوهشهای مجازی و اتکای صرف به ارتباطات الکترونیکی و مجازی میان آنان ممکن است آسیبهای بالقوه‌ای را در امر پژوهش به‌دنبال داشته باشد. این مسأله خصوصا زمانی دردسرساز می‌شود که موضوع اصلی تحقیق، موارد پرسش‌نامه و یا برخی موضوعات آزمایشی، به‌طور بالقوه باعث اضطرابهایی روانی نزد مشارکت‌کنندگان در امر پژوهش گردد. پرسشگری بدون تماس مستقیم با مشارکت‌کنندگان مذکور، ارزیابی واکنشهای افراد و انتخاب تعاملی مناسب را دشوار می‌سازد. این مسأله هم‌چنین احتمال تقلب و فریب را در پرس‌وجو و تعامل میان طرفین پژوهش به‌شدت افزایش می‌دهد.

پیشنهادها

امروزه رهنمودها و منشورهای اخلاقی در حمایت از افراد و موضوعات انسانی مورد پژوهش در قلمرو مجازی نزد نهادها و مؤسسات پژوهشی در سراسر جهان با معیارهایی در حال توسعه مواجهه می‌باشند و در وضعیتی سیال قرار دارند. بنا به ضرورت به نظر می‌رسد ، هم‌چنان که این معیارها سرانجام یکپارچه می‌شوند، ماهیت این موضوعات و مشکلات اخلاقی مذکور نیز شفافتر شده و رویکردها و راه‌حلهای اخلاقی قابل قبولی به‌طور فراگیر در رابطه با آنها شکل می‌گیرد. از این‌رو با توجه به قلمرو جهانی فضای مجازی، نهادها و مؤسسات مربوط و مسؤول بایستی هدف خود را تهیه و تنظیم مجموعه رهنمودها و منشورهای اخلاقی با معیارها و نگاهی جهانشمول قرار دهند.

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

چنین رهنمودهایی بایستی بتواند علاوه بر جهانشمولیِ رویکردها و راه‌حلها، دربردارنده ملاحظات ارزشی متعدد و حساسیتهای فرهنگی متکثری باشند. راه‌حلهایی برای مسائلی از قبیل آن‌چه محتوای عمومی را شکل می‌دهد و ممکن است بدون رضایت قابل دسترسی و قابل دستیابی باشد؛ چگونگی دریافت رضایت آگاهانه در مسائل مرتبط با پژوهشهای مجازی؛ چگونگی حمایت از حریم خصوصی و محرمانگی افراد مورد پژوهش در قلمرو مجازی؛ آن‌چه هدف، فرایند و نتیجه پژوهش را برای مشارکت‌کنندگان تبیین و معرفی می‌کند؛ چگونگی به‌کارگیری و استفاده از امکانات فناورانه در هدایت اخلاقی مشکلات ناشی از فناوری اطلاعات و ارتباطات؛ و چگونگی مشاوره، همکاری و همراهی مقتضی با نهادها و مؤسسات مسؤول و صاحب‌نظر در پیشبرد اخلاقی پژوهش در فضای مجازی.

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از کار تحقیقاتی انجام‌شده در دانشگاه قم برای طرح مطالعاتی اخلاق در پژوهش می‌باشد که لازم است بدین طریق نهایت سپاس و قدردانی خویش را از مدیر طرح مذکور جناب آقای دکتر محسن جوادی اعلام نمایم.

واژه‌نامه

اخلاق پژوهش	1. Research Ethics
ارتباطات رایانه محور	2. Computer Mediated Communications (CMC)
اخلاق پژوهش در فضای مجازی/ اخلاق پژوهش در فضای سایبر	3. Research Ethics in Cyberspace
اخلاق پژوهش مجازی	4. Virtual Research Ethics
انصاف	5. justice
بخشش	6. beneficence
خودمختاری	7. autonomy
مالکیت معنوی	8. intellectual property
حق مؤلف	9. copyright
ارتباطات رایانه محور ناهم‌زمان	10. Asynchronous CMC
ارتباطات رایانه محور هم‌زمان	11. Synchronous CMC
هویت‌یاب	12. identifier

منابع

۱. خداپرست امیرحسین، عبدالله‌زاده آزاده ، و راسخ محمد. بررسی انتقادی راهنماهای ششگانه‌ی اخلاق در پژوهش ایران. فصل‌نامه‌ی باروری و ناباروری، زمستان ۱۳۸۶: ۳۶۵-۳۷۹.

۲. خالقی نرگس. اخلاق پژوهش درحوزه علوم اجتماعی. فصل‌نامه‌ی اخلاق در علوم و فناوری. سال سوم، بهار و تابستان ۱۳۸۷، شماره‌های ۱و ۲: ۸۳-۹۲.

۳. گزارش سازمان یونسکو. علم در جامعه‌ی اطلاعاتی. ترجمه‌ی سودابه نوذری امینی. چاپ اول. تهران، انتشارات کتابخانه‌ی ملی ج. ا. ا.، ۱۳۸۴: ۳۹-۴۱.

۴. مان کریس و استوارت فیونا. پژوهش کیفی در اینترنت. ترجمه‌ی عبدالرسول جوکار و رحیم علیجانی. چاپ اول. شیراز، انتشارات دانشگاه شیراز، ۱۳۸۹: ۶-۷.

۵. ثقه‌الاسلامی علیرضا. چالش‌های اخلاقی در عصر اطلاعات؛ جستارهایی در اخلاق اطلاعات. چاپ اول. تهران، انتشارات چاپار، ۱۳۸۸: ۴۵-۴۸.

6. Pace LA, Livingston M (2005). Protecting Human Subjects in Internet Research, in Electronic Journal of Business Ethics and Organization Studies (EJBO), Vol. 10, No. 1: 35-41.

7. Bynum TW, Rogerson S (1995). Cyberspace: the Ethical Frontie, in the Higher Education Supplement to the London Times. 9 June, 1995.

8. Bynum TW (1998). Ethics in the Information Age. Available at: http://www.southernct.edu/organizations/rccs/?p=1128&sub=1146. Accessd: 23 Sep. 2010.

9. Buchanan EA (2004). Readings in Virtual Research Ethics: Issues and Controversies. Information Science Publications. Hershey, PA. pp: vi- xii.

10. Frankel MS, Siang S (1999). Ethical and legal aspects of human subjects research on the Internet. Available at: http://www.aaas.org/spp/dspp/sfrl/projects/intres/main.htm. Accessd: 23 Sep. 2010.

11. Association of Internet Researchers (2002). Ethical decision-making and Internet research; Recommendations from the AoIR ethics working

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

committee. Available at: http:// www.aoir.org/reports/ethics.pdf. Accessd: 23 Sep. 2010.

12. The Institute for Employment Studies (2004). Socio-Economic Research in the Information Society: A User's Guide from the RESPECT Project. Available at: http://www.respectproject.org/guide/416.pdf. Accessd: 23 Sep. 2010.

13. Jacobson D (1999). Doing Research in Cyberspace. Field Methods, Vol. 11, No. 2: 137-139.

14. U.S. Copyright Office (1996). Copyright basics. Available at: http://lcweb.loc.gov/copyright/circs/circ1.html. Accessd: 23 Sep. 2010.

15. U.S. Copyright Office (1998). On-Line Copyright Infringement Liability Limitation Act. Available at: http://lcweb.loc.goov/copyright/penleg.html. Accessd: 23 Sep. 2010.

16. Górniak K (1996). The Computer Revolution and the Problem of Global Ethics. In Bynum T W & Rogerson S (eds.) (2006). Computer Professionals for Social Responsibility. Blackwell Publishers. pp: 319-326.

۱۷. محسنی منوچهر. جامعه‌شناسی جامعه‌ی اطلاعاتی. چاپ اول. تهران، انتشارات دیدار، ۱۳۸۰: ۵-۱۰.

18. Capurro R & Pingle C (2001). Ethical Issues of Online Communication Research. Available at: http://www.nyu.edu/projects/nissenbaum/ethics_cap_full.html. Accessd: 23 Sep. 2010.

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]

[Downloaded from ethicsjournal.ir on 2026-10-30]

[DOR: 20.1001.1.22517634.1390.6.3.6.3]